

ESKİ TÜRK SAVAŞ ARAÇ-GEREÇ VE TAKTİĞİ*

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü
ilhamidurmus@gmail.com

Makale Bilgileri	ÖZ
<p>Makale GeçmiŐi GeliŐ: 06.05.2019 Kabul: 30.09.2019 Yayın: 27.12.2019</p>	<p>Eski Türklerin kahramanlık ve başarılarında kullanmış oldukları savaş araç-gereçleri önemli bir yer tutuyordu. Şüphesiz bu başarılarında en önemli araç at idi. Çünkü at Türkleri askeri başarılarla götürmekte ve birçok kavim üzerinde hakimiyet sağlamalarına imkan vermekte idi. At, manevra yeteneği, savaşlarda yıldırım hızıyla delip geçme özelliği ile Türklerin başarılarında önemli rol oynuyordu. Türkler hızlı atlıları ve akınları sayesinde kolaylıkla istilalara girişiyor, uzak- yakın ülkeleri fethediyorlardı. Türk askerlerinin “kasırgalar gibi birden görünüp kuşlar gibi uzaklaşmaları” atın kendilerine sağlamış olduğu imkanla bağlantılıydı. Eski Türk silahları arasında ok ilk sırayı alıyordu. Oklar tunç, demir, kemik ya da taş uca sahipti. Türkler çeşitli oklar icat etmişlerdi. Onlar ıslıklı ve zehirli oklar da kullanıyorlardı. Yaylar genelde düz ya da içeriye doğru kıvrık bir beden ve buna iki tarafta tutturulmuş ve geriye bükülmüş iki kısa koldan oluşmaktaydı. Yaylar en çok kayın ağacından yapılıyordu. Yayların kirişleri genelde sığır sinirindendi.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: Türk At Ok-Yay Kılıç Zırh Kurt Oyunu</p>	<p>Kahramanların yaylarının kirişleri kurt</p>

* Bu makale NEÜ. Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen “Ortaçağ'da Harp Silahları” Paneli'nde sunulmuş bildirinin düzenlenmiş halidir.

sinirinden yapılıyordu. Kullanılan silahlar arasında kılıç önemli bir yere sahipti. Kılıç yakın dövüşlerde kullanılıyordu. Yakın dövüş silahı olarak kama da kullanılmaktaydılar. Ayrıca mızraklar da kullandıkları silahlar arasında önemli bir yere sahipti. Türkler mücadelelerinde savunma silahları da kullanılmaktaydılar. Bunlar zırh, miğfer ve kalkandı. Türkler savaşlarda uzaktan savaş taktiğini benimsemişlerdi. Bundan dolayı düşmana yay gerip ok atıyorlardı. Bu durum kendileri için kan kaybını azaltıyordu. Türk ordusu savaşlarda saldırıya yönelik yapılandırılmıştı. Onlar savaş meydanlarında “kurt oyunu” ya da “turan taktiği” denilen savaş taktiğini başarıyla uygulamaktaydılar.

Early Turkish Weaponry and Military Tactics

Article Info

Article History

Received: 06.05.2019

Accepted: 30.09.2019

Published: 27.12.2019

Keywords:

Turks

Horse

Arrow-Bow

Sword

Armor

Wolf Game

ABSTRACT

Weapons were very decisive in military successes of early Turks. The most important tool was certainly horse, which enabled the Turks to gain military superiority and to rule over other peoples. The very capability of maneuver and speed provided by horses was essential in Turkic warfare. With speedy and durable horses, they could easily invade and conquest far and near lands. That the Turks “came like hurricanes and moved away like birds” was related to the capability given by horses. Among weapons, arrow ranked the first. Arrow edges were made of bronze, iron, bone or stone. They invented various arrows, sibilant and poisonous ones being the most significant. Bows had usually a straight or inverse frame and two short handles added to it on the edges and twisted backward. Bows were mostly made of beeches. Strings were of beef sinews.

Strings of bows of eminent warriors were made of wolf sinews. Swords were important among their weapons to use in close fighting. Dagger was also usable then. Besides, lances were among the weapons they prevalently used. As defense tools we may count armor, helmet and shield. Essence of the Turkic warfare was to fight in distance, thus giving priority to arrows and bows. This helped them to diminish human loss in their side. Basic structure of their armies was organized in accordance with the attack concept. Among their strategies in battle fields, the one known as the “wolf game” or “Turanic tactic” was the most widely used way.

GİRİŞ

Türklerin teşkilatlanabilmeleri ve bozkırlarda güçlü devletler kurabilmeleri yaşadıkları kültür coğrafyasının tarih öncesi devirlerine kadar gitmektedir. Çin belgelerinde Tuman zamanına kadar Türk devletiyle ilgili şu bilgi dikkate değerdir: “1000 yıldan daha uzun zaman sürecinde devlette zaman zaman büyüme, zaman zaman küçülme oldu, fakat bölündüler, parçalandılar”¹. Bu bölünüp parçalanma zaman zaman devletin küçülmesiyle ilgili olmalıdır. Çünkü 1000 yıldan fazla zaman sürecinde birleşip büyüdükleri, parçalanıp dağıldıkları ve yeniden birleşip büyüdükleri anlaşılmaktadır². Türk devletleri boyların bir araya getirilmeleri sonucu oluştuğundan boyların merkezi bir otorite etrafında toplanması, küçülme ise otoritenin ortadan kalkmasıyla olmaktadır.

---

1 Johan Jacob Maria De Groot, **Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit**, I, Walter de Gruyter, Berlin,1921, s. 53.

2 Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun imparatorluğu Tarihi**, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 121.

Güçlü bozkır Türk devletlerinin ortaya çıkması ve teşkilatlı devletin kurulabilmesi, boyların bir araya getirilerek bir devlet çatısı altında birleştirilmesi ile olabiliyordu. Tuman zamanından, yani aşağı yukarı M.Ö 200'lü yıllardan 1000 yıl eskiye gidildiğinde M.Ö 1200'lere ulaşılmaktadır. Bu tarih arkeolojik boyutu ile atın binek hayvanı olarak kullanılmasının yanında demirin de yoğun olarak kullanımının yaygınlaşmaya başladığı zamandır. Hatta "M.Ö 1400'lerde Altayların batısı bol miktarda demirin üretildiği ve demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul edilmektedir³.

İşte atın binek hayvanı olarak kullanımı ve demirden savaş araç ve gereklilerinin yapılması, Türklerin egemen unsur olma ve teşkilatlanabilme gücünü arttırmıştır. Türk siyasi ve sosyal hayatında ata kutluluk derecesinde değer verdiren ve destanlarında, yeminlerinde bağlılığını dile getirdiği demir ve demirciliği de aynı kutsal mertebeye yükselten bu kültür, Türklerin atalarını diğer topluluklardan çok farklı bir dünya görüşü ve yaşayış tarzına götürmüştür. Savaşçılık kabiliyetini iyice güçlendiren demirciliği yanında, otlak ve su için mücadeleler dolayısıyla metaneti artan bozkırlı, aynı zamanda, huzur içinde yaşayabilmek için insanların karşılıklı saygı hissi ile donatılması gerektiğini de öğrenmiş ve insan kütlelerini sürekli olarak barış halinde tutabilmek için toplulukta herkes tarafından riayeti zaruri bir "hukuk" düşüncesine ulaşmıştır⁴. Böylece düşüncede doğan devletin gerçekte kurulması ve korunması askeri güce dayandığından Türk'ün vatan sevgisi ve cesareti, atın hızı ve demirin vurucu gücü ile birleşerek hareketli ve dinamik Türk orduları oluşturulabilmiştir. İşte savaşçı unsurları, teşkilatı, savaş araç - gereçleri ve taktiği bakımından Türk ordusu diğer milletlerin ordularından farklılık göstermekte ve kendine has özellikleri bulunmaktadır.

---

3 İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, s. 212.

4 İ. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.213.

At

At Türklerin bütün hayatında ön plana çıkmaktadır. Uçsuz bucaksız coğrafyaların kısa zamanda aşılması, geniş otlaklar ve sürülerin kontrol altında tutulması, yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa göç, tanrıya ve atalara kurban edilmesi, etinin yenilmesi, sütünün içilmesi ve boyların kendi aralarındaki ve diğer düşmanlara karşı verilen mücadelelerde hep at görülmektedir. Bu durumda at Türklerin sosyal, siyasi, iktisadi, dini ve askeri hayatında en önemli unsurlardan birisidir. Hatta kültüre isim verecek değere ulaşmış ve bozkır kavmi olan Türklere “Atlı Kavimler” ve onların oluşturdukları kültüre de “Atlı Kültür” denilmiştir.

Atın ehlileştirilmesi ve atlı kültürün ortaya çıkışı doğrudan Türklerle bağlantılıdır. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkâlade sonuçlar doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şartlar ancak bu sayede belirebilmiştir⁵. Atlı kültürün Türk kültür çevresinde ortaya çıkışını büyük ölçüde arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış buluntulardan da anlamak mümkündür. Bozkırlarda görülen bir dizi yeni gelişmeler arasında ata binme ve tekerlekli arabaların kullanımı önemli bir yer tutmaktadır. Binek ve koşum atlarının en erken örnekleri Balhan mezarları kültürü ve Andronovo kültürü gömülerinde ortaya çıkmıştır. Bu dönem buluntu merkezlerinde at kalıntıları önemli bir yer tutmaktadır. Karasuk mezarlarında da at ortaya çıkarılmıştır⁶. Şüphesiz Türk kültür çevresinde atın binek hayvanı olarak kullanılması ön plana çıkmaktadır. Çünkü ata binilmesi, atın arabaya koşulmasından daha ileri bir gelişmedir. İşte Türkler bu sayede süvari olarak varlıklarını sürdürmüş, askeri güç kazanmış ve büyük devlet kurabilecek şartları oluşturmuşlardır.

---

5 Wilhelm Koppers, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo Germenlik”, **Belleten**, V/17- 18, (1941), s. 471.

6 Marek Zvelebil, “Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien”, **Die Cambridge Enzklopaedie der Archaeologie**, Christian Verlag, München, 1980, s. 253.

Türkleri askeri başarılarına götüren ve birçok kavim üzerinde hakimiyet kurmalarını sağlayan en önemli unsurlardan birisi şüphesiz attır. Türklerde atın ne derece önemli bir yer tuttuğu yazılı belgelerle de ortaya konulabilmektedir. Asya Hun devletinin kudretli hükümdarı Mo-tun'un M.Ö 176 yılında Çin İmparatoruna gönderdiği kısa beyanat bozkır Türk devletinin kuruluş tarzını belirgin bir biçimde aydınlatmaktadır. Bu beyanatında “ tanrının inayeti, subay ve erlerinin yiğitliği ve atlarının mükemmelliği sayesinde yirmi altı devleti yendiklerini ve bütün yay kullanan kavimlerin Hunlar haline geldiklerini” bildirir⁷.

At, manevra yeteneği, savaşlarda yıldırım hızıyla delip geçme kabiliyeti ile büyük bozkır devletlerinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bozkırlardaki devletler at sırtında kurulmuş ve çeşitli kavimler üzerinde bu sayede hakimiyet sağlanabilmiştir. At, bozkırlı insanın gözünde adeta kendisiyle birlikte savaşan bir silah arkadaşı olmuştur. Bundan dolayı Orhun abidelerinde, atların kahramanlıkları, renkleri ve cinslerinden uzun uzun bahsedilmektedir. Hatta Köl Tigin'in bindiği atların “Boz”, “ Ögsiz” ve “Azman Ak” vb. isimler almalarının dikkate değer olduğu görülmektedir⁸.

Türklerin hayatında at en önemli unsur olma özelliğini hep taşımıştır. Türkler ayakta durabildikleri andan itibaren ömürlerini at üstünde geçirmişler ve hayatlarını bu hayvanla bütünleştirmişlerdir. Zira eski Türkler at üstünde yemek yer, kımız içer, toplantı ve istişarelerde bulunur ve nihayet savaş yaparlardı. Türk devletleri at üzerinde yaşayarak ve savaşarak kurulmuştu. Türkler hızlı atlıları ve akınları sayesinde kolaylıkla istilalara giriyor; uzak-yakın ülkeleri fethediyorlardı. Türk askerlerinin “kasırgalar gibi birden görünüp kuşlar gibi uzaklaşmaları” atın kendilerine sağlamış olduğu imkânla bağlantılıydı. Türklerin atları ve süvari teşkilatları günümüz zırhlı

---

7 Jozsef Deer, “İstep Kültürü”, A.Ü. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi, XII/1- 2, (1954), s.162.

8 Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde At Kültü” **Türkiyat Mecmuası**, X, (1953), s. 204.

vasıtalrı, hatta uçaklarına benzemekte, tarih boyunca kazanılan zafer ve fetihlerin sebebi böylece daha kolay anlaşılabilir9.

Türlere hakimiyet duygusu kazandıran, girişmiş oldukları mücadelelerde avantajlı konuma getiren bozkır atı önemli özelliklere sahipti. Bu at “küçük bedenli, uzunca ince bacaklı, küçük ve mağrur başlı, sert tırnaklı batı bozkırları” tipiydi10. Adı geçen at çoğunlukla dörtnala koşmaktaydı. Soğuşa, sıcağa, yağmura ve rüzgâra karşı dayanıklıydı. Nadiren yatmakta, genelde ayakta uyumaktaydı11. Başka kültür coğrafyalarında yaşayan atlar sadece tek tip bitkiler ile beslendiği halde, bozkır atı yiyeceğini karın altından toynaklarıyla karı kazıyarak elde edebiliyordu12.

Bozkır atı dayanıklılığı yanında, uzun mesafeleri koşabilme yeteneğine de sahipti. Çin kaynaklarında bu tür atların günde 1000 Li (1 L’i aşağı yukarı 300 metre) koşabilmekteydi13. Buradan yaklaşık günlük 300 kilometre yol gittikleri anlaşılmaktadır. Böylece Türklerin kısa zamanda uçsuz-bucaksız bozkırları nasıl kısa zamanda geçtikleri de kolayca hesap edilebilmektedir.

Bozkır atı dayanıklılığı, hızı ve uzun mesafeleri kısa zamanda kat edebilmesi ve savaşlardaki başarılarında üstlendiği rolle Türklerin gelenek ve folklorunda, efsanevi bir kahraman mahiyetini almıştır. Nitekim Lena nehri üst boyları kazılarında, devri için yüksek bir sosyal hayat bünyesi kurmuş olan Türk halklarına ait, elde edilen taş heykellerindeki at ve sancak tasvirlerinden de anlaşılacağı üzere, at Türklerin hayatında önemli bir yer tutmuştur. Bu tasvirlerdeki savaş atları, kahraman süvarisine nispetle, daha iyi giydirilmiş ve

---

9 Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, I, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969, s. 114.

10 İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 206

11 Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Aratırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 51.

12 Mihail İllarionoviç Artamonov, **Treasures from Scythian**, Thames and Hudson, London, 1969, s. 11.

13 Wolfram Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya’daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malümat”, **Ülkü**, 92, (1940), s. 171.

süslenmiştir. Atın baş kısmına giydirilen zırha, kıl ve tüylerden yapılmış bir tuğ geçirilmiş, gemlere de aynı tarzda süsler asılmış, bazen tuğlar atın karnının altından geçen kayışa takılmıştır. Büyük bir ihtimalle, sırf büyük zaferler kazanan atlara takılan bu kabil süsler dışında, umumiyetle bozkırda savaşlara katılan atları, ölümden ve yaralanmaktan korumak için, okların kolay kolay delemeyeceği zırhlarla örtmek en önemli meselelerden biri olmuřtur¹⁴. Köl Tigin'in bindiği atlardan birinin zırhına yüzden fazla ok isabet ettiğine dair kayıttaki atların bu şekilde zırhlandıklarının bir iřaretidir¹⁵.

At bir binek hayvanı olarak bozkırda insanın hayatında özel bir yer tutmuş, demirin yaygın olarak kullanımını onun önemini daha da arttırmış, toplumun tüm hayatına egemen bir unsur olmuřtur¹⁶. şüphesiz atın savaşta kullanımını askeri açıdan en kayda değer vasıta olduğunu ortaya koymuştur. Türkler "atın hızı ve demirin vurucu gücü" sayesinde diğer milletlere karşı üstünlük sağlayabilmişlerdir.

Ok-Yay

Eski Türk silahları arasında ok ilk sırayı alıyordu. Ok, özellikle uzak savaş taktiğini benimsemiş ve süvari birlikleri oluşturmuş Türkler için önemli bir yer tutuyordu. At üzerinde yay gerip, ok atmada son derece başarılıydılar. Bu ok kullanım ve başarıları kendileri için kan kaybını da azaltıyordu.

Yazılı kaynaklarda yer alan ok arkeolojik kazılarda da bol miktarda ortaya çıkarılmıştır. Bunlar sıradan insanların mezarlarında bile ortaya çıkarılmıştır. Ok üretimi büyük boyutlara varmış ve mezarlardaki tüm okluklarda yüzlerce ve bazen birkaç okluk içinde

---

14 A. Caferoğlu, a.g.m., s. 208.

15 Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 45

16 İlhami Durmuş, "Bozkır Kültürün Oluşumu ve Gelişiminde At", **Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2, (1997), s. 18.

yedek cephane oluşturacak binlerce ok yer almakta ve savaştan önce bu okların uçları jilet keskinliğine getirilmekteydi¹⁷.

Türklerin kullandıkları oklar tunç, demir, kemik ya da taş uca sahipti. Ok uçları biçimleri bakımından birbirinden ayrılıyordu. Bunların üç kenarlı, iki taraflı keskin kancalı ve kancasız olmak üzere farklı tipte olanları vardı. Tunçtan ok uçlarından daha eski olan ok uçları kemik ok uçlarıydı¹⁸. Örneğin Gök Türk döneminde ağırlıklı olarak ok uçları demirdendi¹⁹. Şüphesiz ok uçlarının üretimi toplumdaki kültürel gelişmelere uygun olarak gelişmekteydi. Başlangıçta taş ve kemik ok uçları üretilirken, tuncun bulunmasıyla tunç ok uçları, demirin kullanılmaya başlamasıyla demir ok uçları imal edilmeye başlanmıştı. Ancak ilk üretilenlerle son üretilenler sonraki dönemlerde de birlikte kullanılmışlardır.

Ok çeşitli bölümlerden oluşuyordu. Okun asıl unsurları uç, ahşap çubuk ve yelekti. Okun başlığına “temren” veya “başak” denilmekteydi. Okun ucuna geçirilen temreni oyuğun “başak borusu” adını alıyordu. Ok temreni üzerine de sırim sarılarak temreni sağlamlaştırılıyordu. Oka yelek de takılıp yapıştırılıyordu²⁰.

Türkler çeşitli oklar icat etmişlerdi. Hun hakanı Mo-tun “ışıklı, vızıldayan okları” icat etmişti²¹. Işıklı okun en esaslı özelliği havadayken ıslık sesi oluşturmasıdır. Havada genelde her ok, hareket halindeyken rüzgârla sürtündüğünde vızıltılı ya da ışıklı ses çıkarmaktadır. İşte ışıklı okların icadı bu sürtünme sesini daha da kuvvetlendirmekteydi. Oklarda oluşturulan delikli içi boş kısma havanın girişi ve çıkışıyla ok hareket halindeyken adeta ıslık gibi ses

---

17 Renate Rolle, **Die Welt der Skythen**, Verlag C. J. Bucher, Frankfurt, 1980, s. 72-73.

18 Max Ebert, “Südrussland Skytho Sarmatische Periode”, **Reallexion der Vorgeschichte**, 13, (1929), s. 64.

19 Yuliy S. Hudyakov, “Eski Türklerde Silah”, **Türkler**, Cilt III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 475.

20 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lugat-it Türk Tercimesi**, I, s. 378, 522, III, s. 220, 233.

21 J. J. M. De Groot, **a.g.e.**, s. 49.

oluşturuyor. Işıklı oklar ısıklık çıkaran kısımlarının biçimine göre çeşitlilik gösteriyor²².

Işıklı oklar tiplerine göre avda ve savaşta kullanılıyordu. Avda kullanımı inleri ve saklandıkları yerlerden hayvanların ürkütülerek çıkarılmasına yönelikti. Sazlık yerlerde saklanan su kuşları, yaban kazları vb korkutulmalarında ışıklı oklar kullanılmıştı. Bu vızıltı yaban kazları için havada kendilerine saldıran yırtıcı bir kuş hissi vererek, onların suya inmelerine zemin hazırlıyordu. Avcılar atış menziline kadar varabiliyorlardı. Aynı şekilde yırtıcı hayvanlar da ışıklı oklarla korkutuluyorlardı. Her yıl düzenlenen büyük süreklilikte avlarında avcılar ışıklı oklarla görülüyorlardı²³.

Işıklı oklar savaşlarda da çeşitli amaçlara hizmet ediyordu. Onların çıkarttığı vızıltı, ısıklık ve uğultular – her ne kadar düşmanlar bu okları tanısalar da– psikolojik açıdan onlara olumsuz etki ediyordu. Işıklı oklar hedefe atışta çok elverişliydi. Işıklık sayesinde uçuş yolu daha iyi gözlemlenebilmekteydi. Bu oklar yönün öğrenilmesinde olduğu gibi, mücadelenin başlamasında, işaretlemelerde de kullanılıyordu²⁴. Daha çok işaret vermek ve yön göstermek için kullanılan bu okları komutanlar kullanıyordu. Osmanlı dönemine kadar ulaşmış bu oklar “çavuş oku” olarak adlandırılıyordu²⁵.

Türkler arasında yaygın olarak kullanılan bu ok türünün uzun zaman dilimi içerisinde kabul gördüğü dikkati çekmektedir. Bu ok türünü Kaşgarlı Mahmud dahi tanımaktadır. “Sokum” olarak belirttiği ok bölümü için “ Bir ağaç parçası çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur, üç tarafından delinerek okun üzerine konur” demektedir²⁶.

---

22 Kathe Uray Köhalmi, “Über die Pfeifenden Pfeile der Innerasiatischen Reiternomaden”, *Acta Orientalia*, III, (1935), s. 48- 50.

23 K.U. Köhalmi, *a.g.m.*, s. 65- 66.

24 K.U. Köhalmi, *a.g.m.*, s. 66- 67.

25 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 87.

26 Kaşgarlı Mahmud, I, s. 397- 398.

Burada belirttiği bölüm okun ıslık çıkaran düzeneğinden başka bir şey değildir.

Türklerin zehirli oklar ürettikleri de bilinmektedir. Öncelikli İskitler zehirli okları kullanıyorlardı. Zehri yapmak için belirli bir cins yılanı (muhtemelen küçük engerekler) yakalar, gövdelerinin çürümesini beklerlerdi. Bir takım işlemlerden sonra zehir elde edilmekteydi. Okların uçları bu zehre bulanıyordu. Kanca uçlu ve zehre bulanmış ok uçlarından son derece korkuluyordu. İnsan bedenine saplanmış bu okların çıkarılması son derece zordu ve çıkarma işlemi sırasında kurban çok acı çekerdi. Üstelik zehrin uzun vadeli hasara neden olduğu ve bu nedenle en küçük yaraların bile büyük ihtimalle ölümcül olduğu hesaplanırdı. Çünkü bu tür oklar için “Çifte ölüm saçan” tabiri kullanılıyordu²⁷. Bu oklara hedef olan kişi ya da kişiler eğer okun açtığı yaradan ölmezlerse, zehrin bedenlerine dağılması sonucunda ölmekten kurtulamazlardı. Bu oklar bir ölçüde günümüzün kimyasal başlıklı füzelerinin model olarak proto tipydiler. Hatta İlkçağ’ın uzaktan güdümlü kimyasal silahlarıydılar.

Zehirli oklar da tıpkı ıslıklı oklar gibi Türk kültür çevresinde uzun süre kullanılmışlardır. Yine Kaşgarlı Mahmud zehirli oklar için “katutluğ ok” tabirini kullanmakta ve bu tür okların temrenlerinin, yani uçlarının ağıya bulaştırıldığından söz etmektedir²⁸. Bu dönemde zaman zaman iki özelliği bulunan, yani hem zehirli hem de ıslıklı oklar kullanılıyordu.

Oklar uzaktan savaş aracı olduklarından, atıldıklarında uzun mesafelere ulaşıyor ve hedefin öldürülmesinde etkili oluyorlardı. Ok menzilleri tam olarak bilinmemekle birlikte 500 metrenin altına düşmüyordu. Batı bozkırlarında İskit kültür coğrafyasında yapılan bir yarışmada uzun menzil atışının 500 metrenin üzerinde olduğu görülmektedir²⁹. Bozkırların doğusunda eski Türk kültür

---

27 R.Rolle, a.g.e., s. 73.

28 Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., II, s.284

29 R. Rolle, a.g.e., s. 73.

çevrelerinde okların menzili 660- 884 arasında değişmekteydi³⁰. Şüphesiz okların menzilini artırmak için yaylarda olduğu gibi, oklarda da bir gelişim evresi dikkati çekmektedir. Bundan dolayı okların gövde kısmı ahşap, uç kısımları ise, keskin ancak hafif olarak yapılmıştır.

Türklerin hayatında ok özel bir yer tutmuş, okçuluktaki gelişimin mucidi Türkler olmuştur. Hatta nüfusu belirlemek, muhtemelen askeri gücü ortaya koymak için ok uçlarından yararlanıldığı görülmektedir. Örneğin İskit hükümdarı Ariantes büyük bakır kazan yaptırmış ve vatandaşlarından bu sayım için her bir kişiden bir ok ucu isteyerek kazanın içine atılmasını sağlamıştır³¹. Türklerin hayatında ok kendilerine avantaj sağlamış ve Bozok, Üçok, Onok vb boylara isim olmuştur³².

Ok ve yay birbirini tamamlayan iki savaş aracıdır. Ok olmadan yay, yay olmadan ok savaşlarda yalnız bir şey ifade etmez. Nasıl ki mermiyi kullanmak için silaha ihtiyaç varsa, oku kullanmak için de yaya ihtiyaç vardır. Bundan dolayı yay da ok gibi Türklerin hayatında ve girdikleri mücadelelerde önemli bir yer tutar.

Yaylar genelde düz ya da içeriye doğru kıvrık bir beden ve buna iki tarafta tutturulmuş ve geriye bükülmüş iki kısa koldan oluşmaktaydı. O, ahşap bir öz ve ona tutturulmuş parçalardan ibarettir. Malzemesinde ahşap, boynuz, kemik ve sinir bulunmaktaydı. Bu özelliğiyle çok parçalı olup, bileşik türdendi. Adı geçen yay tipi yarım metreden biraz uzun olup, elde ve at üzerinde kolayca taşınabilmekteydi³³.

Yaylar en çok kayın ağacından yapılıyordu³⁴. Yaylarda kiriş olarak genelde sığır siniri kullanılıyordu. Ancak kahramanlardan

---

30 İ. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 272.

31 Max Ebert, **Südrussland im Altertum**, Bonn, 1921, s. 91.

32 İlhami Durmuş, **İskitler(Sakalar)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 59.

33 M. Ebert, **a.g.e.**, s. 90.

34 Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, I, s. 343.

bazılarının yaylarının kirişleri kurt sinirindendi³⁵. Türkler çeşitli yayları kullanıyorlardı. Bunlar arasında gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli “reflexe” yaylardı³⁶.

Okların oklukla, sandığa konulduğu ya da yay muhafazası diyebildiğimiz yay kutuları vardı. Yaylar normalde bu muhafazaların içine konuluyorlardı. Onların çok az kısmı yukarıda görülecek şekilde kalıyordu³⁷.

Kılıç, Kama, Mızrak

Türklerin kullandıkları savaş araç-gereçleri arasında kılıçlar da önemli bir yer tutuyordu. Kılıç, ok ve yaydan farklı olarak onların yakın düğüşe giriştiklerinde kullandıkları silahlarıydı. Türk kültür çevresinde arkeolojik devirlerden başlamak üzere, bütün Türk topluluklarında yaygın olarak kullanılan bir savaş araç gereciydi. Tipolojileri bakımından da birbirlerine benzerlik göstermekteydiler. Bir öncekiler bir sonrakilerin proto tipleriydiler³⁸. Bu kılıçların eğri eğri ve düz olanları vardı. Farklı büyüklükte örnekleri bulunuyordu. Uzun ve aşağı yukarı 70- 75 cm boyunda ve 3cm enindeydiler. Kılıçların kınları da mevcuttu. Yapımlarında demir, gümüş ve tunç kullanılmaktaydı³⁹. Kılıçlar arasında iki tarafı keskin olanları da vardı⁴⁰. Belki de ucu sivri ve iki tarafı keskin kılıçlar süvarilere saldırı esnasında avantaj sağlıyordu.

Yakın dövüşlerde en çok kılıçlar kullanılmasına rağmen, kamalar da kullanılıyordu. Bunların boyları genelde 30- 40 cm. idi.

---

35 Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s.391.

36 İ. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 273.

37 M. Ebert, **a.g.e.**, s. 92.

38 Bahaeddin Ögel, “Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında“, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi**, VI/5, (1948), s. 431, 444.

39 B. Ögel, **a.g.m.**, s. 451- 452.

40 E.D. Phillips, **The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes**, Thames and Hudson, London, 1961, s. 92

Bunlar fresklerde de tasvir edilmişlerdi⁴¹. Heykeller üzerinde de tasvir edilmiş olarak bulunuyorlardı. Türkler tarafından yoğun olarak kullanılıyorlardı.

Türklerin kullandığı silahlardan biri de mızraktı. Mızrağa süngü denilmekteydi. Kazılar sonucunda kurgan adı verilen mezarlar buluntularından ve kaya resimlerinden süvarilerin kullandıkları mızraklar hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir⁴².

Zırh, Migfer ve Kalkan

Türklerin mücadelelerinde saldırı ön palandaydı. Dolayısıyla saldırı silahları geliştirilmişti. Ancak, saldıran kişinin kendini daha da güvende hissetmesi ve rahat çarpışabilmesi için savunma araç ve gereçlerine de ihtiyaç duymuşlardı. Çünkü uzaktan mücadelede düşmanın oklarından yakın dövüşlerde kılıç, kama ve mızraklardan korunmak gerekiyordu. Onlar şartların zorlamasının bir sonucu olarak, düşman silahlarından başlarını ve bedenlerini korumak ihtiyacı duymuşlardı. Bu savunma ve korunma araç gereçleri zırh, miğfer ve kalkandı.

Zırhı doğrudan süvarinin üzerine giydiği ve vücudunu koruyan elbiseydi. Zırh, genelde deri, demir, pul ve çubuklardan oluşmaktaydı. Demirin üzerine demir pullar dikilmekteydi. Ancak zırh parçalarının birleştirilmesinde esnekliğini kaybetmiyordu. Yelek şeklinde yapılan gömlek zırhtan başka, pazu zırh pantolon zırhta yapılmıyordu⁴³. Gök Türk döneminde yalnız zırh giyen birlikler vardı. Bunlar tamamen Türklerden oluşmaktaydı ve ordunun güç

---

41 Csanad Balint, **Die Archaeologie der Steppe**, Böhlau Verlag, Wien-Köln, 1989, s. 254.

42 Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 161.

43 Alexandr İ. Minzulin, "Skythische Rüstung im Experiment die Kriegerbestattung von Gladkovscina", **Gold der Steppe**, Karl Wachholz Verlag, Neumünster, 1991, s. 137- 140.

kaynağıydılar. Bunlar “Böriler”, yani “Kurtlar” olarak adlandırılmışlardı⁴⁴.

Başı korumak için miğfer giyiyorlardı. Miğferlerin farklı biçimde olanları vardı. Bunlar genelde tunç ve demirden imal ediliyorlardı⁴⁵.

Kalkanlar da savunma amacıyla kullanılıyordu. Farklı tipte, boyutlarda ve farklı süslerle bezenmiş kalkanlar mevcuttu. Kalkanların yapımında çeşitli malzemeler kullanılıyordu. Bunlar arasında demirden yapılanları da vardı. Ancak genelde kalkanlar metalle kaplanmış olarak yapılıyorlardı⁴⁶. İçi ahşap dışı kaplama olan kalkanlarda kalkanın ağırlığı azaltılarak, taşınması daha kolay hale getiriliyordu.

Taktik

Türklerin hep mücadele içerisinde geçiyordu. Otlakların kontrol altında tutulması, dağınık boyların bir araya getirilerek siyasi birliğin sağlanması, düşman ülkelerine akınlar düzenleyerek, ganimetler elde edilmesi ve onların vergiye bağlanmaları başarılı bir şekilde savaşmaya bağlıydı. Bozkır Türkü için savaş eğlenmek, spor yapmak gibi bir meşguliyetti. Şartlar bozkır Türkünü savaşmaya ve savaşı da onun hayatının bir parçası yapmaya sevk etmişti.

At ve yayın üstün bir şekilde kullanılmasına dayanan bozkır savaş tarzı, o zamanki teknik imkânlarla göre “uzaktan savaş”ın gerçekleştirilmesiydi. Bu tarz yerleşik kavimlerin “yakından savaş” stratejilerine zıttı. Savaşa büyük bir hamle yapan atlı saldırısı ile başlanır ve bununla düşmanın aniden imhasından ziyade birliklerinin dağıtılması gayesi güdüldü. Yıldırım hızıyla hareket eden atlılar kısa bir zaman süren ok yağdırma veya göğüs göğüse çarpışmadan sonra yanıtıcı bir geri dönüşle kaçmaya başlar ve her

---

44 Y. S. Hudyakov, **a.g.m.**, s. 475.

45 E. D. Phillips, **a.g.e.**, s. 93.

46 B. Brantjes, **Arms of the Sakas and other Tribes the Central Asian Steppes**, Varanisi, 1996, s. 71.

yöne kaçarak düşmanın saflarını bozarlardı. Bu sıralarda yanlarda gizlenen atlılar geri dönenlerle birlikte onları takibe koyulan düşman üzerine saldırır ve bu suretle onları kolayca alt ederlerdi⁴⁷.

Belirttiklerimizden de anlaşılacağı üzere uyguladıkları savaş taktiği üç safhada gerçekleştiriliyordu. Bunlar yıpratma, yanıltma ve imha idi.

Mücadelenin birinci safhasını yıpratma oluşturuyordu. Öncelikle düşman üzerine ani baskınlar düzenleyerek düşman ordusuna kayıplar verdiriliyor, düşman askerinin morali bozularak savaş azmi kırılıyor bir ölçüde saldıranların güçleri kabul ediliyordu. Bu şekilde ani saldırılarla düşman gözdağı verilerek korkmaları sağlanıyordu.

Mücadelenin ikinci safhasını düşmanı yanıltma oluşturuyordu. Burada atlılar yenilmiş gibi geri çekiliyorlardı. Düşman bu çekiliş üzerine atlıları takibe konuluyordu. Bu kovalamaca esnasında atlılar geri çekilirken düşmanın yararlanacağı bütün kaynakları kurutmak ve düşman askerlerini iyice yormak amacını taşıyorlardı.

Üçüncü safha ise, düşmanın pusuya düşürülmesi ve etrafının kuşatılarak yenilgiye uğratılmasını esas alıyordu. Bunun için uygun coğrafi bir çevre arınıyordu. Özellikle iki tarafı dağlık derin vadiler düşmanın pusuya düşürüldüğü ve çembere alınarak yenilgiye uğratıldığı mekânlardı.

Türk tarihinde bu şekilde çok savaşın gerçekleştirildiği ve Türklerin savaştan galip geldikleri çok sayıda örnekler mevcuttur. Bu savaş taktiğinin uygulandığı örneklerden birisi Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda İskitlerle Perslerin mücadelesi oluşturmaktadır.

M.Ö 513 yılında gerçekleştirilen bu seferde, Pers ordusu Anadolu'dan batıya doğru hareket ederek, boğazı geçmiş, Trakya'dan

---

47 J. Deer, **a.g.m.**, s. 173.

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda ilerlemeye başlamışlardır. İskitlerle karşılaştıklarında İskitler savaş taktiklerini uygulamaya başlamışlardır⁴⁸.

Öncelikle İskitler savaşmayarak geri çekilecek, yolları üzerindeki kuyuları dolduracak, çeşmeleri tıkayacak otları biçeceklerdi⁴⁹. İskitler bu düşüncelerini uygulamaya koyulmuşlar, en iyi atlılarını onlara karşı keşif için ileriye göndermişlerdir. Çocuklarının ve kadınlarının içlerinde yaşadığı arabalar ve bunlarla birlikte sürüler de ayrılarak, önceden yola çıkarılmış ve güvenli yerlere sevk edilmiştir⁵⁰.

İskitler Perslerle karşılaştıklarında onları yıpratarak çekilmelerini sürdürüyorlardı. Pers ordusu artık yorulmuştu. Aynı zamanda Perslerin kaynakları da tükenmeye başlamıştı. İskit hükümdarı Darius'a elçi vasıtasıyla "bir kuş, bir fare, bir kurbağa ve beş tane de ok" göndermişti. Bu şu şekilde yorumlandı: "İranlılar, kuş olup uçamazsanız, fare olup yerin altına girmezseniz ve kurbağa olup atlamazsanız, yurdunuza dönemeyeceksiniz, oklarla vurulup öleceksiniz⁵¹". Gerçekten de her geçen gün İskitlerin lehine işlemekte ve Perslerin yıpratılma ve yanılma süreci tamamlanıp, yok edilme süreci başlamaktaydı. Taktiğin yıpratılma ve yanılma safhası tamamlanmış, pusu ve imha safhası gerçekleşmeden Persler dönmek zorunda kalmışlardı.

Bozkır savaş taktiğinin uygulandığı en güzel örnek Massagetlerle Perslerin mücadelesidir. Pers kralı Kyros ile Massaget lideri Tomris komutasında iki ordu Büyük Balhan dağlık arazisinin dar bir boğazında karşı karşıya gelmişlerdir. Daha doğrusu Pers ordusunu Massaget ordusu imha edeceği yere çekmişti⁵². Bu dar vadide Massaget ordusunun önünü kesmiş, etrafını kuşatmış ve

---

48 İlhami Durmuş, "Saka -Pers Mücadelesi", **Bilig**, 4, (1997), s. 51.

49 Herodotos, IV,120.

50 Herodotos, IV,120.

51 Herodotos, IV, 131- 132.

52 İlhami Durmuş, "Massagetler", **Bilig**, 3, (1996), s. 86- 91.

burada Pers ordusu sıkıştırılarak ağır bir yenilgiye uğratılmıştır⁵³. Bu savaş M.Ö 528 yılında gerçekleştirilmiştir⁵⁴. Burada savaş taktığının her üç safhası da görülmektedir. Özellikle düşmanın dar bir vadide sıkıştırılarak etrafının kuşatılması, ok yağmuruna tutulması ve düşmanın hareket kabiliyetinin tamamen ortadan kalkması galibiyette önemli bir yer tutmaktadır.

Bozkır savaş taktiğini uygulayabilecek şartlar Türkler için hep mümkün olmuştur. Atın üzerinde yay gerip ok atabilme ve ani saldırıp geri çekilebilme kabiliyeti üstünlüklerinde önemli etken olmuştur. Bu şekilde saldırıp geri çekilme ve istenilen yerde düşmanı pusuya düşürerek imha etme, kurdun saldırı, çekilme ve pusuya düşürmesiyle bir görülmüştür. Hatta yazıtlarda “Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş “ denilmektedir⁵⁵. Aynı zamanda Türklerin yüzlerce yıl uyguladığı taktiğe “Kurt oyunu” da denilmektedir. Bu taktik kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı, çembere almak üzere, pusu kurulan yere kadar çekmekten ibarettir. Bu savaş yöntemi Türk yurdunun eski adından dolayı “Turan taktiği” olarak da bilinmektedir.

SONUÇ

Türk ordusu diğer kavimlerin ordularından farklı özelliklere sahipti. Diğer milletlerin orduları genelde ücretli askerden oluşurken, Türk ordusunda hiçbir fert para karşılığında çarpışmıyordu. Türk ordusunun diğer bir özelliği daimi olmasıydı. Türklerin sporları, eğlenceleri ve avlanmaları bile askeri eğitim niteliğinde olduğundan, Türk ordusu her an savaşa hazır durumdaydı. Başka bir özelliği ise süvarilerden oluşmaktaydı, yalnız çok az yaya birlikleri vardı.

Ordu süvari birliklerinden oluştuğundan, süvarinin eğitimi ve giyimi büyük önem taşıyordu. Bir süvari başlık, ceket, pantolon ve

---

53 Albert Herrmann, “Massagetai”, **Pauly Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaften**, XIV/2, s. 2128.

54 Ahmet Zeki Velidi Togan, “ Sakalar (VI) “, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 23, (1987), s. 33.

55 Köl Tgin Yazıtı, doğu, 12; Bilge Kağan Yazıtı, doğu, 11.

çizme giyiyordu. Böylece atın üzerinde rahatlıkla hareket edebiliyordu. Aynı zamanda zırh olarak yapılmış kıyafetleri de böyleydi. Türklerin bu giyim kuşamı günümüz modern toplumlarının da ilham kaynağı olmuştur.

Türklerin bindikleri savaş atları hem farklı özelliklere sahipti, hem de yılki içerisinden seçilmiş en iyi atlardı. Onların eğerleri, üzengileri ve gemleri binicisine ayrıca avantaj sağlıyordu. Donanımlı ve hızlı olan bu atlar adeta “Türkün kanadı” olarak görülüyordu. Çünkü kuş kanadı sayesinde uzak diyarlara uçarken, atı üzerindeki Türk de uzun mesafeleri kısım zamanda kat edebiliyordu.

Türk’ün kullandığı en kayda değer silah oktu. Onlar düşmana karşı yay gerip ok atarak üstünlük sağlamaktaydılar. Türkler erken dönemlerde “ıslıklı” ve “zehirli okları” üretebilmişlerdi. “Zehirli oklar” özelliği itibariyle günümüz kimyasal başlıklı füzeleri gibiydiler.

Türklerin dötrnala koşan at üzerinde dört tarafa yay gerip ok atabilmesi, “Uzak savaş” yöntemini uygulamasına temel oluşturmuştu. Düşmana ani saldırıp, geri çekilebilmeleri süvari oluşlarına bağlıydı. Onlar düzenli ve disiplinli ordu kurabilmede de gayet başarılıydılar. Günümüz ordularında da esas olan 10’lu sistemin temeli Türkler tarafından atılmıştı. Türk devletini güçlü, Türk milletini mutlu yapan şartlar Türk ordularında oluşturulmuştu. Uzun ömürlü ve güçlü bozkır Türk devletlerinin varlığı askeri açıdan güçlü olmalarının sonucuydu.

Eski Türk ordusu savunmaya yönelik değil, özellikle saldırıya yönelik yapılandırılmıştı. Genelde eski Türklerin şehirleri olmadığından, etrafını surlarla, kuleler ile çevirmeye ve şehir ve arazisine kaleler inşa etmeye gerek duyulmamıştı. Hayat tarzının da zorlamasının bir sonucu olarak onlar için savunulacak sabit bir nokta yoktu. Bundan dolayı düşmana rahatlıkla saldırmakta, geri çekilmekte ve istedikleri zaman tekrar saldırmaktaydılar. Oysa yerleşikler yerleşim birimlerini geliştirerek düşmandan korumayı amaçlıyorlardı. Türkün savunma sistemi üzerinde taşıdığı miğfer ve zırhlı olup, bu giyim bireyseldi.

Günlük hayat hep mücadele içerisinde geçiyordu. Belirli günlerde yapılan spor ve eğlenceler yalnız ya da toplu olarak yapılan avlar onlar için hep savaş hazırlığı mahiyetindeydi. Hatta hayvanlar otlatılırken yılki içerisinde seçilen atlara ya da kocabaş hayvan sürülerinden seçilen danalara at üzerinden kement atarak ayırıştırma işinde dahi büyük enerji sarf ediliyor, kol kasları geliyordu. Böylece daha iyi yay gerip ok atabiliyorlardı. Bu özelliklerinden dolayı çok iyi “yaycılar” “yay gericileri” ya da “okçular” olarak biliniyorlardı.

KAYNAKLAR

- Artamonov, Mihail İllrionoviç, **Treasures From Scythian**, Thames and Hudson, London, 1969.
- Balint, Csanad, **Die Archaeologie der Steppe**, Böhlau Verlag, Wien-Köln, 1989.
- Brantjes, B., **Arms of the Sakas and other Tribes the Central Asian Steppes**, Varanisi, 1996.
- Caferoğlu, Ahmet “Türk Onomastiğinde At Kültü” , **Türkiyat Mecmuası**, X, (1953), s. 206- 212.
- De Groot, Johan Jacob Maria, **Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit**, I, Walter de Gruyter, Berlin, 1921.
- Deer, Jozsef, “İstep Kültürü”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XII/1-2, (1954), s.159- 176.
- Durmuş, İlhami, **İskitler (Sakalar)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993.
- Durmuş, İlhami, “Massgetler”, **Bilig**, 3, (1996), s. 86- 91.
- Durmuş, İlhami, “Saka -Pers Mücadelesi”, **Bilig**, 4, (1997), s. 49- 53.
- Durmuş, İlhami, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, **Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2, (1997), s. 13- 19.
- Eberhard, Wolfram, “Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya’daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”, **Ülkü**, 92, (1940), s. 161- 177.
- Ebert, Max, **Südrussland im Altertum**, Bonn, 1920.
- Ebert, Max, “Südrussland Skytho-Sarmatische Periode”, **Reallexion der Vorgeschichte**, 13, (1929), s. 52- 114.
- Herodotos, **Herodot Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.
- Herrmann, Albert, “Massagetai”, **Pauly Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaften**, XIV/2, s. 2123- 2129.
- Hudyakov, Yuliy S., “Eski Türklerde Silah”, **Türkler**, III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 468- 480.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1989.
- Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lugat-it Türk**, I- IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

- Koppers, Wilhelm, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo Germanik", **Bellethen**, V/17- 18, (1941), s. 439- 480.
- Köhalmi, Kathe Uray, "Über die Pfeifenden Pfeile der Innerasiatischen Reiternomaden", **Acta Orientalia**, III, (1935), s. 45- 71.
- Liu Mau –Tsai; **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der OstTürken (T'u –Küe)** ,I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958.
- Minzulin, Alexandr İ., "Skythische Rüstung im Experiment die Kriegerbestattung von Gladkovscina", **Gold der Steppe**, Karl Wachholtz Verlag, Neumünster,1991, s. 137-142.
- Orhun Abidleri**, Haz. M.Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
- Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.
- Ögel, Bahaeddin, "Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında", **A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt VI, Sayı 5, 1948, s. 431- 460.
- Ögel, **Bahaeddin, Büyük Hun İmpratorluğu Tarihi**, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Ögel, Bahaeddin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- Phillips, E. D., **The Royal Hordes , Nomad Peoples of the Steppes**, Thames and Hudson London, 1961.
- Rasonyı, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.
- Rolle, Renate, **Die Welt der Skythen**, Verlag C,J Bucher, Frankfurt, 1980.
- Sümer, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul,1999.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi, "Sakalar (VI)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 23, (1987), s. 30- 34.
- Turan, Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, I, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.
- Zvelebil, Marek, "Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien", **Die Cambridge Enzyklopaedie der Archaeologie**, Christian Verlag, München, 1980, s. 252- 256.